

A bécsi udvar és a magyar nyelv

Pelcz Katalin: *Nyelvmesterkedés. Ferenc József magyarul tanul. Habsburg történeti kismonográfiák sor. 2. Budapest, Új Mandátum, 2009. 207.*

KINE KAPNÁ FEL A FEJÉT egy olyan találó címre, mint amelyet Pelcz Katalin adott munkájának? Mi is rejlik e sokat ígérő szavak mögött? A nyelvmesterkedés egyszerre utal a nyelvet tanító személy tevékenységére és – az alcímmel kiegészülve – a nyelvet tanuló diák gyakorlásaira, aki jelen esetben nem más, mint Ferenc József főherceg, később osztrák császár és magyar király. Ugyanakkor nyelvmesternek nemcsak a tanítót nevezték, hanem a tankönyvet is, amelyből a tanítás folyt, ahogyan ezt a kötet hátsó borítóján olvashatjuk. Innen derül ki az is, hogy a kötet alapját Ferenc József *Magyar Gyakorlások* című diktátumfüzetei képezik.

A tartalomjegyzékből látható, hogy egy szerzői bevezetés, majd két fejezetnyi történeti áttekintés után a nyelvtörténetre és a nyelvészetre helyeződik a hangsúly, ezt követi a kötet alapját képező forrásanyag vizsgálata és néhány következtetés. Ez a tulajdonképpen bevezető tanulmányként szolgáló rész 83 oldalt tesz ki.

A könyv második – és egyben nagyobb – felét képezi a forrás közlése, amely összesen 116 oldal. A kötet Nádor Orsolya utószavával zárul, amelyet azonban érdemes elsőként elolvasni, mert nagyon jó kapaszkodóként szolgál az olvasónak mind a szerző, mind a kötet elhelyezésében. Ezek szerint Pelcz Katalin fiatal kutatóként bécsi kutatásai során akadt rá Ferenc József *Magyar Gyakorlások* című gyakorlófüzeteire, amelyeket 1840. június 24-én kezdett meg a főherceg Nemeskéri Kiss Pál vezetésével folyó magyar nyelvi tanulmányai során.

A *Bevezetés* első bekezdésében Pelcz Katalin pontatlanul fogalmaz, ugyanis Ferenc Józsefet a Habsburg-trón örököseként jelöli meg, csakhogy Ferenc József nem volt trónörökös. 1848-as trónra lépése kerülő úton történt, hiszen ehhez szükség volt nagybátyja, I. Ferdinánd császár, illetve édesapja, Ferenc Károly „önkéntes” lemondására. A következő fejezet (*Az egységesülő Monarchia*) a Habsburg birodalomban végbemenő 18. századi változásokat vázolja, amelyek közül a nyelvtörténet szempontjából a legfontosabb a nemzeti mozgalmak kibontakozása és azokhoz kapcsolódva a nyelvek modernizálása, megújítása volt.

A magánnevelés és a nevelési nézetek fejlődését bemutató rész már közelít a forráshoz. Itt ismerkedhetünk meg Görög Demeter munkásságával, aki 1809-től huszonegy éven át udvari főnevelő volt, és így a gyakorlatban is kipróbálhatta tíz évre szóló tervezetét Ferenc Károly főherceg nevelésében.

A következőkben érkezünk el Ferenc József tanulmányaihoz, amelyek már a főherceg hatéves kora előtt megkezdődtek. A tantárgyak között fontos volt a nyelvtanulás, azon belül is a magyar nyelv elsajátítása. Az 1550. évi V. törvénycikk a magyar nyelv oktatását kötelezővé tette a Habsburg főhercegek számára, és Mária Terézia uralkodásától ezt a törvényt különösen komolyan vették. Mindez azonban

nem csak a törvénynek volt köszönhető, hanem annak is, hogy egyrészt Magyarország súlya megnövekedett a birodalmon belül, másrészt az 1840-es évekre a magyar nyelv kérdése központi eleme lett a politikának, és az 1844-es országgyűlésen sikerült is a magyart az ország hivatalos nyelvévé emelni.¹

Az egyre fontosabbá váló magyar nyelv elsajátításában gyakran anyanyelvi tanárok segítettek a Habsburg család fiatal tagjait, így került Ferenc József mellé 1840-től Nemeskéri Kiss Pál. Ez év nyarán kezdte el a főherceg teleírni a diktátumfüzeteket. Sajnos Nemeskéri Kiss Pálról a szerző nem ad rövid életrajzot, ahogyan tette azt korábban Görög Demeter bemutatásánál, és így a történet egyik főszereplője mintegy a levegőben lóg.

Pelcz Katalin felteszi a kérdést, ami valószínűleg a kötet minden olvasójában felmerült: tudott-e Ferenc József magyarul? A kötetben azt olvashatjuk, hogy a főherceg összesen tizenegy éven át tanulta a magyar nyelvet, volt, amikor heti három és fél órában, emellett egy évig magyar dajkája volt, sőt magyar játszótársakkal is érintkezett. A szerző szerint mégis nehéz pontos választ adni a fenti kérdésre, ám annyi megállapítható, hogy Nemeskéri 1847-ben megelégedéssel írt a főherceg magyar tudásáról.² Amennyiben azonban kitekintünk Ferenc József életének későbbi szakaszaira, gyakran találkozhatunk a magyar nyelv használatával és nem csupán előre megírt beszédek esetében. Példaként álljon itt egy idézet Csengery Antaltól, aki 1865-ben részt vett az országgyűlés³ tagjai számára rendezett udvari ebéden, amelyen személyesen jelen volt a Budán tartózkodó Ferenc József: „*Ebéd után ismét a mellék kisebb terembe vonultunk. Őfelsége is ide jött. Körbe álltunk. Őfelsége sorbajárt, s többekkel beszélt, németül akiket már régebben ismert, magyarul a képviselőkkel, s azokkal, akik még nem voltak előtte bemutatva.*”⁴ Ferenc József magyar tudásának elmélyítése tehát nemcsak azért volt fontos az uralkodóháznak, mivel törvény írta elő, hanem azért is, mert a magyar nyelvet politikai eszközként⁵ is használta a későbbi uralkodó. Jól láthatóan politikai célja volt magyar nyelven elmondott beszédeinek és a magyarul folytatott társalgásnak például a kiegyezés előkészületei során, az 1860-as évek közepén.⁶ Ennek a folyamatnak volt a tetőpontja a Pelcz Katalin által is említett, ugyancsak magyarul elmondott, 1867-es koronázási eskü.

A kötetben ezután három olyan fejezet következik, amelyek terjedelme és kidolgozottsága érzékelteti, hogy elérkeztünk a szerző valódi szakterületéhez. Pelcz Katalin elsőként a 18. század első felétől indulva áttekinti a magyar mint idegen nyelv tanításának – az antik grammatikai hagyományaitól idővel elszakadó – módzatait. Ezután bemutatja a 18–19. századi nyelvmesterek felépítését és tartalmát,

¹ Lásd PAJKOSSY, 1990.

² Pelcz Katalin elemzése legvégén tér ki arra, hogy 1847-ben Ferenc József az uralkodó nevében magyar nyelvű beszédet mondott István nádor Pest vármegyei főispáni beiktatásán. (78.) Fontos megjegyezni, hogy a beszéd szövegét előre megírták, és a főherceg azt Nemeskérivel be is gyakorolta. – GERŐ, 1988. 24–25.

³ Ezt az országgyűlést Ferenc József személyesen, magyar nyelvű trónbeszéddel nyitotta meg. – N. N., 1865.

⁴ CSENGERY, 1928. 35.

⁵ „Pontosan tudták, hogy az esetleges politikai ellenállás könnyebben törik meg, ha anyanyelven ért szót az uralkodó alattvalóival.” – GERŐ, 1988. 15.

⁶ Az 1860-as évek közepén Erzsébet császárné is megtanult magyarul, ami külön örömet okozott Magyarországon. „Az uralkodó felséges pár így birván nyelvünket, s így levén képes azon kifejezni érzelmeit, és gondolatait, egy biztos reménnyel többet nyerénk ügyeink szerencsés kifejlődésére, melyben oly lényeges dolog: vágyaink, reményeink és gondolataink tökéletes megértése.” – N. N., 1866.

ebből következtetve a nyelvtanítás akkori módszertanára. A szerző úgy véli, hogy a magyar nyelv felértékelődése ebben az időszakban a felvilágosodással megjelenő önművelési igényhez, illetve a már említett nemzeti mozgalmakhoz köthető. A 19. századra kialakuló hazai nyelvtudományban eleinte a gyakorlat volt túlsúlyban, „a korszak felfogása kifejezetten károsnak ítélte a túlzott elméleti magyarázatot” – írja Pelcz Katalin. (42.) Csak a század második felétől vált külön egymástól egyrészt a nyelvvel foglalkozó tudomány és a nyelvoktatás, másrészt a magyar mint anyanyelv és mint idegen nyelv leírása. A nyelv egységesüléséről szóló fejezet a nyelvmesterek szövegmintáit mint „*normatív, az irodalmi és a beszélt nyelvi formák sztenderd (...) modelljeit*” (47.), illetve a nyelv ezek alapján történő elsajátítási folyamatát vizsgálja.

A tanítási módszerek részletes tárgyalása során kiderül, hogy a nyelvet már akkoriban is a gyakorlati életben hasznosítható eszközként jelent meg. Ugyanakkor a nyelvtanítás egyben nevelési célokat is szolgált, vagyis ha a nyelvtanárok felkészültsége nem is volt egységes, szerepük mindenképpen fontos volt. A diktálás nyelvtanulási módszere a középhaladó szinttől volt elterjedt. A nyelvmesterekből kiindulva a diktált témák között szerepelt az országok, országrészek, történelmi események leírása, uralkodók élettörténete, jellemrajza. Ferenc József *Magyar Gyakorlásai* éppen ilyen tárgyú tollbamondási gyakorlatok voltak. A szerző figyelmét nem kerüli el a nyelvmesterekben szereplő olvasmányok vizsgálata sem, és érthető módon különös figyelmet szentel Nemeskéri Kiss Pál tankönyvének. Arra azonban nem tér ki, hogy ennek a műnek a szövegei megegyeznek-e a Ferenc József által a gyakorlófüzetbe leírtakkal, és ha igen, mennyiben. A korabeli nyelvtanítás eredményességét Pelcz Katalin így összegzi: a nyelvmesterek „*nagy módszertani szabadságot biztosítottak a tanároknak, mely egyben a hatékony nyelvtanítás egyéni útkereséseinek kényszerét is jelentette*”. Mindez „*szükségyszerűen útjára indította a módszertani reformokat.*” (64.)

Ez a nyelvészet- és nyelvtanítás-történeti szakasz logikusan felépített, lényegre törő. A fejtegetésnek vitathatatlanul helye van a műben, ugyanakkor sem arányában, sem logikailag nem illeszkedik jól a kötet szerkezetébe. Míg a rövid történeti áttekintéstől kezdve egyre közelebb kerültünk Ferenc József tollbamondási gyakorlataihoz, ebben a viszonylag terjedelmes fejtegetésben élesen elkanyarodunk azoktól. Ha a nyelvész szerző szorosabban kötötte volna meglátásait az adott forráshoz, illetve a forrás keletkezésében közreműködő személyekhez és a forrás által felvetett problémákhoz, a történész olvasóban sem maradna hiányérzet.

A forrás szorosan vett, meglehetősen tömör elemzésével zárul a kötet első része. A Nemeskéri diktálása alapján Ferenc József által leírt szöveg első részében Magyarország vármegyéi szerepelnek, néhány kivétellel, földrajzi és gazdaságföldrajzi leírással, a másodikban pedig a magyar történelem részletes ismertetése. A szövegek stílusáról és a benne foglalt ismeretanyagról azonban keveset tudunk meg.

Zárásként a szöveg írójáról, vagyis Ferenc Józsefről mint (magyar) nyelvhasználóról kapunk portrét az íráskép, a helyesírási tévesztések, valamint a beszédészlelésből és -megértésből fakadó hibák vizsgálatával. Ezek a hibák egyrészt Ferenc József német anyanyelvűségére vezethetők vissza, másrészt a korban megszokott ingadozó helyesíráásra.⁷ Ebből a szempontból érdekes lett volna összevetni a *Magyar*

⁷ 1832-ban elkészült az első hivatalos, akadémiai helyesírási szabályzat, ám a gyakorlatban csak fokozatosan érvényesült ennek hatása, amint az megfigyelhető például Vörösmarty Mihály levelezésében. – VÖRÖSMARTY, 1965. 297.

Gyakorlások szövegét hasonló, korabeli forrásokkal, amennyiben ilyenek fellelhetők, vagy magyar szerzők más jellegű kéziratosszövegeivel, hogy lássuk, mennyiben tért el ezektől a Ferenc József által elsajátított helyesírás. A főherceg szövegértésével kapcsolatban Pelcz Katalin arra a következtetésre jut, hogy „*Ferenc József nem csupán íródeákja volt a füzetben olvasható szövegeknek, hanem értette is az ott leírtakat.*” (78.)

A kötet második részében kerül sor a forrás közlésére. A forrásközlés betűhív, és látható célja, hogy – amennyire ezt a modern tipográfia megengedi – visszaadja az eredeti szöveggépet. Ez azonban nehéz vállalkozás, és Pelcz Katalinnak sem sikerül tökéletesen teljesítenie. Az olvasó is megfigyelheti az átírás pontatlanságát azokon az oldalakon, amelyeken az irat másolata is szerepel az átfírt szöveg mellett.⁸ Ez pedig kételyeket ébreszt a teljes szöveg átírásának megbízhatóságával kapcsolatban. A közlés módja nem egyezik meg a szokásos forráskiadási gyakorlattal, sem az irodalomtörténetivel, sem a történetivel, pedig ezek szabályzatai segíthették volna Pelcz Katalint az átírásban.

Talán egy utolsó, alapos átolvasással elkerülhetővé váltak volna a zavaró elütések⁹ és a következtelen névhasználat,¹⁰ illetve az illusztrációknak – az olvasó számára – kényelmetlen elhelyezése, amely hibák végigkísérik a szöveget. Az egyes fejezetek közötti egyensúlyhiány, valamint a fejezetek nem egészen logikus sorrendje miatt a kötet végére sem áll össze az olvasóban egy egységes kép a címben egymás mellé rendelt nyelvmesterről, azaz a tankönyvről és az azt használó személyekről: Ferenc Józsefről és Nemeskéri Kiss Pálról, illetve arról, hogy miért is kellett Ferenc Józsefnek magyarul tanulnia.

Összességében átgondoltabb koncepciót és gondosabb forrásközlést kívánt volna a szerencsés kézzel megtalált anyag. Azonban a könyv így is sok érdekességet, a forrás tartalmi elemzése pedig fontos történeti kutatási lehetőségeket rejt magában. Ez utóbbiak közül csak a talán legjelentősebbet említem meg. A gyakorlófüzetet olvasva úgy tűnik, hogy az, amit Nemeskéri lediktált Ferenc Józsefnek, eszmetörténeti nézőpontból (magyar) nemzeti jellegű volt. Vagyis miközben a nevelő magyar szóra oktatta Ferenc Józsefet, tudatosan vagy öntudatlanul¹¹ magyar nemzettudatot is próbált önteni belé.

Manhercz Orsolya

⁸ Például egy, az igen sok szembetűnő hiba közül: külömbféle – különféle (94–95.; 5. sor).

⁹ Például „*Naschlaß-Sammlung*” (12.) *Nachlaß-Sammlung* helyett, vagy „*Hadi [és] más nevezetes Történetek*” (15.).

¹⁰ Nemeskéri Kis Pál (13.), Nemeskéri Kiss Pál (19.).

¹¹ Mindenesetre a magyar oldalon mindig is fontos szerepet szántak a főhercegek mellett tevékenykedő magyar nevelőknek abban a reményben, hogy Magyarország felé hajlítják neveltjük szívét. Ezt Pelcz Katalin is említi Ferenc Károly és Görög Demeter kapcsán, és ez később a trónörökös, Rudolf főherceg és nevelője, Rónay Jácint esetében is megmutatkozott.

*Felhasznált irodalom és rövidítések***CSENGERY**

1928 CSENGERY Antal: *Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései*. Szerk: CSENGERY Lóránt. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1928.

GERŐ

1988 GERŐ András: *Ferenc József, a magyarok királya*. Budapest, Novotrade, 1988.

N. N.

1866 N. N.: Erzsébet császárné és királyné Ő Felsége. *Vasárnapi Ujság*, (1866) 6. sz. 61.

N. N.

1865: N. N.: A magyar királyi trónbeszéd I. *Pesti Napló*, (1865) 288. sz. 1.

PAJKOSSY

1990 PAJKOSSY Gábor: Problems of the Language of the State in a Multinational Country. Debates at the Hungarian Diets of the 1840s. In: *Ethnicity and Society in Hungary 2*. Ed.: Ferenc GLATZ. Budapest, 1990. 97-105.

VÖRÖSMARTY

1965 VÖRÖSMARTY Mihály: *Vörösmarty Mihály levelezése I*. Szerk.: BRISITS Frigyes. Budapest, Akadémiai, 1965. (*Vörösmarty Mihály összes művei*, 17.)